

Х. Маркович

Навчально-науковий інститут права та психології
 Національного університету “Львівська політехніка”,
 асист. кафедри цивільного права та процесу

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

© Маркович Х., 2016

Досліджено роль правової ідеології у формуванні громадянського суспільства. Висвітлено основне призначення правової ідеології та її вплив на процес становлення громадянського суспільства. Розкрито значущість духовної культури як цінність правової ідеології на еволюційному шляху громадянського суспільства.

Ключові слова: правова ідеологія, громадянське суспільство, правова держава, громадянська думка, духовні цінності.

Х. Маркович

ПРАВОВАЯ ИДЕОЛОГИЯ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Исследована роль правовой идеологии у формировании гражданского общества. Освещено основное назначение правовой идеологии и ее влияние на процесс становления гражданского общества. Раскрыта значимость духовной культуры как ценность правовой идеологии на эволюционном пути гражданского общества.

Ключевые слова: правовая идеология, гражданское общество, правовое государство, гражданское мнение, духовные ценности.

К. Markovych

LEGAL IDEOLOGY AS A BASIS OF FORMING CIVIL SOCIETY

The article deals with the role of the legal ideology in the formation of civil society. The main purpose of the legal ideology and its influence on the process of formation of civil society is highlighted in the article. The importance of spiritual culture, as a value of legal ideology on the evolutionary path of the civil society is showed.

Key words: legal ideology, civil society, rule of law, civilian opinion, moral values.

Постановка проблеми. Серед соціальних наук поняття “ідеологія” – одне із найсуперечливіших; воно стосується і правової ідеології, яка є складним і різнобічним суспільним явищем. Сьогодні, у час, коли громадянське суспільство перебуває тільки на шляху свого становлення, правова ідеологія повинна виступати наріжним каменем для побудови сильного, розвиненого громадянського суспільства. Тому зробимо спробу дослідити призначення правової ідеології та визначити її вплив на формування громадянського суспільства.

Аналіз дослідження проблеми. Аналіз наукових досліджень цієї проблематики дав можливість дійти висновку, що інститут громадянського суспільства та правова ідеологія здебільшого досліджувалися науковцями, як два окремі феномени. Проблематика ролі правової ідеології у формуванні громадянського суспільства безпосередньо та опосередковано досліджувалась у працях Недюхи М. П., Удовика Л. Г., Толстенка В. Л., Шемшученка Ю. С., Баркова В. Ю., Розової Т. В., Левенця Ю. А., однак це питання потребує ґрунтовного та всебічного розгляду з урахуванням політичних змін та викликів сьогодення.

Мета роботи – розглянути питання правової ідеології, оскільки вона бере свій початок з часу виникнення самого права, адже право та правова ідеологія формувалися паралельно; дослідити вплив правової ідеології на формування громадянського суспільства, зокрема в Україні; висвітлити основне призначення правової ідеології, з'ясувати її роль у становленні громадянського суспільства, а також розкрити значущість духовної культури як однієї із цінностей правової ідеології та її вплив на формування цивілізованого громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Правова ідеологія – доволі складне суспільне явище, що є своєрідною системою політичної інтерпретації, раціонального вираження й обґрунтування значущих для певного суб'єкта у цей історичний момент ціннісних властивостей, якостей, сторін, ознак правової реальності [1, с. 33].

У сучасній юридичній літературі зазначено, що правова ідеологія як складова загальної ідеології, не тільки виробляє певне розуміння соціальної дійсності, перспектив її розвитку, а й сприяє утвердженню певного громадянського порядку, пропонує цінності, ідеали, норми права, які узасадничують Україну як країну та перспективи її розвитку [2, с. 280].

Перед дослідженням правової ідеології як основи у формуванні громадянського суспільства варто з'ясувати головне призначення самої ідеології, яке полягає у здійсненні регулятивно-управлінського, стабілізуючого впливу на життєдіяльність соціуму, його окремих сфер, поведінки людини. А це означає, що правова ідеологія спроможна втілюватися у принципи функціонування держави, норми чинного законодавства, бути легітимним засобом процесу формування правосвідомості людини, її соціалізації, утвердження її особистісних, професійних і громадянських ознак [3, с. 28].

У формуванні і функціонуванні базових цінностей громадянського суспільства ідеологія відіграє велику роль. Громадянське суспільство не може успішно функціонувати і розвиватися без відповідної його цілям, соціально-економічним і соціально-політичним умовам та культурним традиціям ідеології. У протилежному випадку її роль виконуватиметься випадковими, запозиченими духовними утвореннями, які відображають чужий досвід. Ідеологія є одним із обручів, який зміцнює і надійно скріплює громадянське суспільство, забезпечує політичну та соціальну стабільність [4, с. 88]. Так, правова ідеологія сприяє становленню та розвитку правової держави та громадянського суспільства. Вона здатна посилити правову систему, складовою якої є вона разом із законодавством і юридичною практикою. Правова ідеологія формує індивідуальну, суспільну правосвідомість, сприяє утвердженню правопорядку за допомогою впливу на економіку, політику, культуру, фактично на різні сфери життя.

Правова ідеологія формується як процес виявлення теоретичного усвідомлення, координації та узгодження різних суспільних інтересів через досягнення соціального компромісу. У цьому випадку правова ідеологія міститиме великий моральний потенціал, під яким розуміють пріоритет прав і свобод особистості, розподіл влади, політичний плюралізм, високу роль суду як політичного антиподу командно-бюрократичного управління. Усе це властиве ідеологічно та економічно здоровому суспільству з розвиненою загальною і правовою культурою. Правова ідеологія обґрунтовує й оцінює існуючі та виникаючі правові відносини, законність і правопорядок. Правопорядок складається з того, що кожен з нас визнається живим духовним центром, особистістю, котра має вільну правосвідомість і покликана зберігати, виховувати та зміцнювати цю правосвідомість і цю свободу. В основу будь-якого права та правопорядку і будь-якої прийнятої

державної форми покладено духовне начало: людина покликана до самостійного вибору тих предметів, які вона визнає. Правова ідеологія є безпосереднім відображенням життєвих стосунків членів суспільства, що становлять нації, народності і різні групи та верстви населення [5, с. 153].

Як зазначає Г. В. Мальцев, правова ідеологія повинна бути наслідком духовно-етичних, соціально-правових, культурних пошуків людини, суспільства, держави, результатом розумної громадської згоди, гармонізацією інтересів різних соціальних суб'єктів. Необхідно, щоб не було розриву зв'язку між буттям і свідомістю, оскільки у такому випадку правова ідеологія не буде об'єктивно відображати юридичну дійсність, що призведе до деформації правосвідомості [6, с. 12].

Сутність правової ідеології полягає у тому, що вона являє собою систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, ідеалів, теорій, які формуються у суспільстві [7, с. 14]. Правова ідеологія фактично відображає стан громадянського суспільства та правової системи держави. Якщо ж говорити про стан громадянського суспільства, то, незважаючи на те, що Україна вже більше, як чверть століття є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною державою, етап формування та розвитку громадянського суспільства ще триває і є доволі затяжним. Події останніх років, які довелось пережити Україні, залишили свій негативний відбиток на становищі громадянського суспільства, оскільки через зневіру до влади та політичних сил знизилася активність громадян у громадському житті, і тим самим у формуванні демократичного суспільства. Оскільки громадянське суспільство є важливим структурним елементом правової держави, то неможливо не погодитись з думкою Ю. С. Шемшученка, котрий зазначає, що громадянське суспільство "є базисом держави, ініціює у ній необхідні зміни" [8, с. 79–80].

Правова ідеологія, будучи багаторівневою, може знаходити свій вираз у Конституції, законах, письмових документах, програмних реформах, а також усних заявах професійних політиків. Звідси випливає, що немає країни у світі, яка б не мала своєї правової ідеології.

Правову ідеологію слушно розглядають, з одного боку, як ідейну протиположність, обмеження і заборону щодо неправомірних дій і явищ, а з іншого, – як сукупність концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, стимулів і мотивів, що сприяють зміцненню й утвердженню правомірних засад функціонування суспільства [3, с. 40].

Відтак правова ідеологія спроможна бути своєрідним критеріальним чинником утвердження законності і правопорядку як у стратегічному, цілеорієнтованому сенсі, так і у тактичному – реалізації ухвалених законів, що не може не позначатись на статусі права як системи соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою [9, с. 5]. На превеликий жаль, далеко не усі громадяни усвідомлюють обов'язковість дотримання закону усіма, навіть якщо він і не зовсім досконалий або не відповідає інтересам деяких членів суспільства.

За сучасних умов особливого значення набувають такі пріоритети, як забезпечення належних правових та інституціональних підвалин становлення громадянського суспільства, державна підтримка громадських організацій різних типів, діяльність яких спрямована на утвердження демократичних цінностей у суспільстві, координація діяльності місцевих органів виконавчої влади щодо співпраці з громадськими організаціями. Проблема законодавчого регулювання механізмів взаємодії громадських організацій з державними інституціями стала нагальною [10, с. 17].

Для України проблема співвідношення громадянського суспільства і влади має виключно практичний характер, зумовлений тим, що становлення громадянського суспільства відбувається у доволі напруженому протиборстві з державою, яка має надзвичайно неоднозначну і внутрішньо суперечливу соціально-політичну, ідеологічну й правову конфігурацію. У такій ситуації сподівання деяких дослідників на те, що держава піклуватиметься про розвиток громадянського суспільства, не відповідають реальному стану речей [11, с. 49]. Вважаємо, що для забезпечення політичної стабільності в Україні, держава повинна зуміти вибудувати свою державну ідеологію, якою вона керуватиметься у своїй діяльності і яка забезпечить інтеграцію суспільства і держави та цілісність усієї соціальної системи. Безумовно, для побудови такого типу ідеології необхідною умовою повинна виступати згода як самого суспільства, так і держави щодо напрямів діяльності та перспектив майбутнього розвитку. Для цього потрібно звести до мінімуму конфлікт інтересів між громадськістю та органами державної влади, причому останні повинні виражати інтереси нижньої

ланки населення та виконувати взяті на себе зобов'язання або ж нести відповідальність за їх невиконання. Сьогодні в Україні проблемною є відсутність дієвих правових механізмів, що перешкоджає становленню будь-яких громадянських інститутів, які б захищали інтереси населення. Тому у фундамент правової ідеології повинна бути закладена ідея правового порядку.

Варто зазначити, що у нашій державі громадянське суспільство перебуває на нижчому щаблі розвитку порівняно з країнами Західної Європи, де воно вже пройшло важкий процес свого становлення. Однак, на наш погляд, Революція гідності стала новим поштовхом на шляху до формування громадянського суспільства. Саме громадські активісти стали тією рушійною силою, яка змусила змінювати усе суспільство. Сьогодні дуже важко контролювати тих, хто прийшов до влади, тому держава і громадянське суспільство повинні ефективно взаємодіяти, оскільки без цивілізованого громадянського суспільства держава не може самостійно створити можливості для успішної модернізації та стабільного розвитку демократичної країни. Сьогодні, коли Українська держава бореться за мир на своїй землі, сили громадськості згуртувалися і можна сказати, що громадянське суспільство стало максимально наближеним до його традиційного розуміння, тобто, у якому лівова частка громадян поділяють однакові цінності та суспільні ідеали. Громадяни в такий спосіб довели, що здатні на згуртованість і взаємодопомогу задля добробуту усієї країни. У цій ситуації важливого значення набуло вироблення суспільної ідеології, яка об'єднала переважну більшість громадян довкола спільних цілей.

Ключовим елементом громадянського суспільства є громадська думка. Вона виступає як повноцінний соціальний інститут, який покликаний здійснювати контроль над політичною владою і виключати з її боку зловживання та порушення людських прав і свобод. Громадська думка є необхідною умовою для продуктивної співпраці громадянського суспільства та держави. Громадянське суспільство виступає своєрідним посередником між громадянином та державою, тому його розвиток сприяє ефективній взаємодії з органами державної влади. Відтак формування громадської думки сприяє формуванню сильного громадянського суспільства, яке здатне ефективно взаємодіяти із державою та забезпечувати її стабільний розвиток.

Вагоме місце у формуванні громадянського суспільства посідає духовно-інтелектуальна сфера. Це означає, що громадянське суспільство свідомо твориться людьми, котрі розуміють значущість громадянських цінностей і необхідність формування відповідних інститутів. Інакше у країнах навздогінного типу розвитку громадянське суспільство виникнути не може. Дефіцит культурного та духовного розвитку громадян призводить до руйнації суспільства. До складу культури громадянського суспільства включається сукупність як індивідуальних, так і колективно-групових ціннісних орієнтацій і зразків поведінки учасників системи громадянського суспільства. Будь-які економічні, політичні чи соціальні перетворення не будуть успішними і постійними, якщо недостатньо враховані ціннісно-світоглядні орієнтації, якщо не сформуються відповідні духовні передумови інституційних трансформацій. В Україні духовно-інтелектуальні підвалини становлення демократичної системи влади ще не засвоєні українським суспільством такою мірою, щоб стати культурно-політичною передумовою реальної політичної практики. “Комунікативний розум” та діалоговий принцип творення громадянської спільноти, як, наприклад, у країнах Західної Європи, в Україні не спрацьовують. Культура суспільної толерантності, культура свободи також недостатньо розвинена, тобто громадянське суспільство у нас виступає поки що, як “інтелігентське”, не вкорінене у ментальність широких верств населення. Усе це не може бути сформоване без індивідуальних зусиль духовно-інтелектуального прошарку українського суспільства. Особливе значення для України мають процеси формування громадянської духовної культури, що передбачає насамперед культуру політичної свободи, високу активність, здатність до діалогу, толерантність, повагу до людської особистості, відповідальність, солідарність, справедливість, негативне ставлення до будь-яких форм насильства. Демократичні перетворення суспільства неможливі без людей, вихованих у демократичному дусі [12].

Розвинене, культурне громадянське суспільство може сформуватися за допомогою очищення людського духу від користоловства, злих помислів, лицемірства і неправди. Такого “очищення” можна досягти глобальною гуманізацією людських відносин, перевлаштуванням життя кожного

пересічного громадянина за законами добра і справедливості. Сьогодні поняття культури, духовності, моралі втратило своє значення на ринку цінностей, однак без цінності та духовності шлях до формування громадянського суспільства є закритим. Американський філософ Джон Дьюї вдало зазначив, що "...кращим мірилом для оцінки будь-якої форми суспільства є ідеал, на який воно орієнтує форми свого життя, і міру, у якій воно реалізує цей ідеал" [13, с. 32]. А тому кожен громадянин повинен здійснювати щоденну працю над своїм духовно-культурним вдосконаленням, щоб віддзеркалювати цей ідеал правосвідомого громадянського суспільства.

Серед важливих завдань формування правової демократичної держави і громадянського суспільства в Україні є збереження громадянської злагоди та організація належного виконання та застосування законів. Вирішальна роль у виконанні законів належить самим громадянам, які прагнуть бути громадянами правової демократичної держави [11, с. 49]. Сьогодні в Україні є усі підстави для формування сильного громадянського суспільства. Як зазначають сучасні науковці [14, с. 114], сила громадянського суспільства полягає у його економічній автономії щодо держави та владних інституцій. Громадянське суспільство є суб'єктом, дієвою особою політичного процесу, оскільки вимагає встановлення нового типу відносин – не клієнтальних, а партнерських. Необхідним також для його розвитку є налагодження ефективних взаємовідносин громадськості з державою. Потрібно забезпечити додаткові можливості для задоволення суспільних інтересів з використанням громадської ініціативи. Вважаємо, що держава повинна надати громадянам можливість контролювати діяльність органів державної влади, що у подальшому забезпечило б відкритішу і прозорішу роботу політиків та держави загалом. Роль правової ідеології у процесі становлення громадянського суспільства полягає у забезпеченні останнього ідеями, цінностями, концепціями, принципами, що у сукупності здатне сформувати високий рівень правової культури та правової свідомості суспільства. Крім того, правова ідеологія сприяє розвитку юридичної практики у державі, діяльності трьох гілок влади та правоохоронних органів. Правова ідеологія відображає рівень сформованості громадянського суспільства, формує почуття поваги до права, правових заборон та уміння виконувати обов'язки.

Висновки. Для побудови демократичного суспільства потрібно закласти міцний фундамент, яким виступає ідеологія. Саме ідеологія через однакові цінності, ідеї, погляди на право здатна об'єднати народ та бути орієнтиром у складному та тривалому процесі формування законотворчого, цивілізованого громадянського суспільства. Роль правової ідеології у державі зростає з розвитком суспільства, оскільки правова ідеологія як уособлення права здатна закріпити принципи демократії, рівності та справедливості. Громадянське суспільство є соціальною основою держави, тому ці обидва інститути повинні тісно взаємодіяти і функціонувати для задоволення потреб людини як найвищої соціальної цінності у державі. Цього можна досягти, дотримуючись балансу інтересів між державою та суспільством.

1. Байниязов Р. С. *Правосознание и российский правовой менталитет* / Р. С. Байниязов // *Правоведение*. – 2000. – № 2. – С. 31–40. 2. Удовика Л. Г. *Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір: моногр.* / Л. Г. Удовика. – Х.: Право, 2011. – 552 с. 3. Недюха М. П. *Правова ідеологія українського суспільства: моногр.* / М. П. Недюха. – К.: "МП Леся", 2012. – 400 с. 4. Лісовський В. М. *Ідеологія в Україні та її роль у формуванні і становленні громадянського суспільства* / В. М. Лісовський // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. – 2012. – Т. 20, Вип. 22(3). – С. 86–92. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22\(3\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22(3)_20). 5. *Правознавство: підруч.* / під ред. В. В. Копейчикова // 7-ме вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 736 с. 6. Мальцев Г. В. *Право как идеологическое явление* / Г. В. Мальцев // *Сов. государство и право*. – 1973. – № 3. – С. 12–15. 7. Толстенко В. Л. *Правова ідеологія у структурі правосвідомості: теоретико-методологічні основи аналізу* / В. Л. Толстенко // *Держава і право: зб. наук. праць "Юридичні і політичні науки"*. – Вип. 41. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 10–18. 8. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. – К.: Генеза, 2004. –

736 с. 9. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко та ін. – Т. 5. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2003. – 736 с. 10. Барков В. Ю. Суперечності розвитку громадянського суспільства в Україні та засоби їхнього подолання / В. Ю. Барков, Т. В. Розова // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – Вип. 25. – С. 14–20. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2005_25_3. 11. Бальцій Ю. Громадянське суспільство в Україні в умовах розбудови правової демократичної державності / Ю. Бальцій // Вісник ЦВК. – 2008. – № 1 (11). – С. 46–49. 12. Сулим О. В. Формування духовних цінностей як передумова становлення громадянського суспільства в Україні / О. В. Сулим, Л. О. Сандюк // Global international scientific analytical project [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gisap.eu/ru/node/472> (дата звернення: 28.10.2016). – Назва з екрана. 13. Дьюи Дж. Етика демократії / Дж. Дьюи // Полит. исследования. – 1994. – № 3. – С. 28–32. 14. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / Ю. А. Левенець. – К.: Освітня книга, 2006. – 272 с.

REFERENCES

1. Baynyuzov R. S. *Pravosoznanye u rossyyskyy pravovoy mentalyitet [Legal awareness and legal Russian mentality]. Pravovedeniye – Jurisprudence. 2000. Vol. 2, p. 31–40.* 2. Udovychka L. H. *Transformatsiya pravovoyi systemy v umovakh hlobalizatsiyi: antropologichnyy vymir: Monohrafiya [The transformation of the legal system in the context of globalization: an anthropological dimension: Monograph], Kharkiv, Pravo Publ., 2011. – 552 p.* 3. Nedyukha M. P. *Pravova ideolohiya ukrayins'koho suspil'stva: Monohrafiya [Legal ideology Ukrainian society: Monograph], Kyiv, “MP Lesya” Publ., 2012. – 400 p.* 4. Lisovs'kyi V. M. *Ideolohiya v Ukrayini ta yiyi rol' u formuvanni i stanovlenni hromadyans'koho suspil'stva [Ideology in Ukraine and its role in the formation and development of civil society]. Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Filosofiya. Sotsiolohiya. Politolohiya – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Philosophy. Sociology. Politology. 2012. Vol. 20, is. 22(3), p. 86–92. Available at [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22\(3\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22(3)_20)* 5. *Pravoznavstvo: pidruchnyk [Jurisprudence: Tutorial]. Ed. V. V. Kopyeychikov. 7th ed., ster., Kyiv, Yurinkom Inter Publ., 2003. – 736 p.* 6. Mal'tsev G. V. *Pravo kak ideologicheskoe yavlenie [Right as an ideological phenomenon]. Sov. gosudarstvo i pravo – Soviet State and Law. 1973. N. 3, p. 12–15.* 7. Tolstenko V. L. *Pravova ideolohiya u strukturi pravosvidomosti: teoretyko-metodologichni osnovy analizu [Legal ideology in the structure of justice: theoretical and methodological foundations of analysis]. Derzhava i pravo: zb. nauk. prats'. Yurydychni i politychni nauky – State and Law: coll. of sci. works. Legal and Political Science. Vypusk 41. Kyiv, In-t derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN Ukrayiny, 2008, p. 10–18.* 8. *Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk [Political Science Encyclopedic Dictionary]. Eds. Shemshuchenka Yu. S. et al. Kyiv, Heneza Publ., 2004. – 736 p.* 9. *Yurydychna entsyklopediya: V 6 t. [Legal Encyclopedia: In 6 Vols.]. Eds. Yu. S. Shemshuchenko et al. Kyiv, “Ukrayins'ka entsyklopediya” imeni M. P. Bazhana Publ., 2003. Vol. 5. – 736 p.* 10. Barkov V. Yu., Rozova T. V. *Superechnosti rozvytku hromadyans'koho suspil'stva v Ukrayini ta zasoby yikhnoho podolannya [The contradictions of civil society in Ukraine and means to overcome them]. Aktual'ni problemy derzhavy i prava – Actual Problems of State and Law. 2005. Vol. 25, p. 14–20. Available at http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2005_25_3.* 11. Bal'tsiy Yu. *Hromadyans'ke suspil'stvo v Ukrayini v umovakh rozbudovy pravovoyi demokratychnoyi derzhavnosti [Civil society in Ukraine in terms of building a legal democratic state]. Visnyk TsVK – CEC Bulletin. 2008. N. 1 (11), p. 46–49.* 12. Sulym O. V., Sandyuk L. O. *Formuvannya dukhovnykh tsinnostey yak peredumova stanovlennya hromadyans'koho suspil'stva v Ukrayini [Formation of cultural wealth as a prerequisite of civil society in Ukraine]. Global international scientific analytical project [Electronic resource]. Available at <http://gisap.eu/ru/node/472> (accessed 28.10.2016).* 13. D'yui Dzh. *Etika demokratii [Democracy Ethics] Polit. Issledovaniya – Political studies. 1994. N. 3, p. 28–32.* 14. Levenets' Yu. A. *Derzhava u prostori hromadyans'koho suspil'stva [The state in the space of civil society]. Kyiv, Osvitnya knyha Publ., 2006. – 272 p.*